

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
ФАКУЛЬТЕТ КОРЕКЦІЙНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ
ПЕДАГОГІКИ І ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

**Дипломна робота
(магістра)**

**з теми: «ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНОЇ
КУЛЬТУРИ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ»**

Виконала: студентка 2 курсу
Ps1-M18 групи
спеціальності 053
Психологія
Гаврилова

Науковий керівник:
Славіна Наталія Сергіївна,
кандидат психологічних
наук,
доцент, доцент кафедри
загальної та практичної
психології

Рецензент:
Онуфрієва Ліана
Анатоліївна,
кандидат психологічних
наук, доцент професор
кафедри загальної та
практичної психології

Кам'янець-Подільський – 2020 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПСИХОЛОГІЧНОГО ФЕНОМЕНА	
1.1. Теоретичне підґрунтя для вивчення феномена комунікативної культури	
1.2. Спілкування як особливий вид діяльності та його культура	
1.3. Психологічні умови і чинники формування комунікативних якостей і вмінь – складових культури спілкування молодшого школяра	
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНОЛОГІЇ КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ У ЇЇ ЗВ'ЯЗКУ З ОСОБИСТІСНИМИ ХАРАКТЕРИСТИКАМИ ШКОЛЯРІВ РІЗНОГО ВІКУ	
2.1. Методика і процедура емпіричного дослідження	
2.2. Результати експериментального дослідження розвитку культури спілкування молодших школярів	
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАЛЬНОГО СПІЛКУВАННЯ	
3.1. Теоретико-методологічні підходи до навчання спілкування і розвитку його культури	
3.2. Програма розвитку комунікативної культури у молодших школярів	
3.3. Експериментальне дослідження розвитку комунікативної культури школярів в умовах навчальної взаємодії	
ВИСНОВКИ	
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	

ВСТУП

Актуальність дослідження. Термін “культура спілкування” ввійшов у науковий обіг наприкінці минулого століття, і його дефініція лишається ще надто дискусійною. Крім того, в наукових працях зазвичай аналізуються окремі види культури спілкування. Найбільш докладно охарактеризована культура педагогічного спілкування, яка передбачає володіння педагогом системою професійно важливих особистісних якостей і комунікативних вмінь. Зокрема, питання теоретико-методологічних засад педагогічного спілкування, його змісту і функцій, механізмів і стратегій оптимальної взаємодії в системі “вчитель – учні”, а також проблему становлення особистості й її розвитку як суб’єкта навчання та спілкування, його культури і питання комунікативно-мовленнєвого розвитку дитини розробляли такі вітчизняні вчені: Б.Ф. Баєв, Г.С. Костюк, О.О. Раєвський, І.О. Синиця, П.Р. Чамата і – в наш час – Г.О. Балл, І.Д. Бех, О.Ф. Бондаренко, М.Й. Боришевський, О.В. Киричук, С.Д. Максименко, Т.О. Піроженко, В.В. Рибалка, Т.А. Російчук, Г.Л. Чайка, Н.В. Чепелева, Т.К. Чмут, Т.Д. Щербан та ін.

Поза тим оцінка актуального стану досліджуваної проблеми свідчить про те, що і нині ні загальна, ні педагогічна та вікова психологія не мають цілісної теорії і системи практичних заходів для формування комунікативної культури, що визначає ефективність пізнавально-комунікативної діяльності школяра у різні вікові періоди його психічного розвитку. І досі не існує ґрунтовних досліджень становлення і розвитку комунікативної культури школяра у всій повноті її структурних складових: особистісної *мотивації* (потреби, настановлення, інтенції, цілі, ідеал спілкування тощо); морально зорієнтованих *якостей і вольових властивостей*; комунікативних *знань і вмінь*, що утворюють комунікативну компетентність суб’єкта спілкування.

Тим часом з кожним новим поступом суспільства відбуваються зміни в суспільній організації і відповідно зазнають трансформації стандарти щодо соціокомунікативних явищ, у тому числі культури спілкування. А це вимагає

теоретико-експериментального дослідження особливостей розвитку характеристик комунікативної культури в нових умовах і в результаті – оновлення стандартів. Крім того, кожний новий етап "біографії" особистості так само зумовлює зрушення в її психологічній організації, що веде до поглиблення і збагачення змісту комунікативної культури чи до деструктивних змін у ній. Останнє ж, у свою чергу, зумовлює необхідність здійснення підкріплених науковим знанням розвивально-корекційних заходів.

Спілкування є необхідною умовою буття людей, без якого неможливе повноцінне формування не тільки окремих психічних функцій, процесів і властивостей людини, але і особистості в цілому.

Саме в молодшому шкільному віці спілкування і взаємодія з оточуючими виходять на перший план. Дослідники єдині у визнанні того величезного значення, що має для молодшого школяра спілкування з ровесниками, оскільки воно знаходиться в центрі його життя, багато в чому визначає всі інші сторони поведінки та діяльності. Проте, як свідчить життєва практика та наукові дослідження, далеко не кожен молодший школяр спроможний ефективно налагодити і підтримувати взаємовідносини з оточуючими його людьми. А це, безумовно, позначається не лише на самопочутті, а й на якості його взаємин з однолітками, батьками та педагогами, на його поведінці, вчинках та особистісному становленні загалом.

Труднощі в спілкуванні молодшого школяра є однією зі складних проблем в психології. Проте, недостатньо з'ясовані зовнішні та внутрішні чинники спілкування, а також питання про те, як впливають індивідуально психологічні та особистісні характеристики суб'єкта на розвиток його комунікативних вмінь.

Тому даній проблемі присвячене дослідження на тему «Психологічні особливості комунікативної культури дітей молодшого шкільного віку».

Мета дослідження полягає у розкритті психологічних особливостей процесу комунікації, соціально-психологічних факторів розвитку комунікативної культури молодших школярів.

Для досягнення мети дослідження були наступні **завдання**:

1. Здійснити теоретичний аналіз проблеми розвитку комунікативної культури.
2. Вивчити психологічні особливості розвитку культури спілкування молодших школярів.
3. Розробити програму розвитку комунікативної культури молодших школярів.

Об'єкт дослідження – комунікативна культура молодших школярів.

Предмет дослідження – особливості розвитку комунікативної культури у молодших школярів.

У дослідженні були використані наступні **методи**:

- вивчення літературних джерел;
- методика визначення особливостей мовленнєвого розвитку дітей, розроблену А.А. Павловою і Л.О. Шустовою;
- опитувальник для діагностування розвиненості комунікативних якостей особистості;
- методика «Визначення понять»;
- методика «З'ясування пасивного словникового запасу»;
- методика «Я-сортування» В. Стефансона.

Контингент досліджених. Дослідно-експериментальна робота проводилася в 2019 – 2020 роках на базі загальноосвітньої школи № 1 м. Теремболі. В дослідженні взяло участь 50 дітей віком від восьми до дев'яти років та 20 експертів: батьки, вчителі-предметники та психолог.

Теоретичне значення полягає у поглибленні системи знань про особливості становлення психологічних характеристик комунікативної культури у молодшого школяра; в уточненні взаємозв'язку між

особливостями розвитку комунікативної культури школяра і результативністю його учбової діяльності.

Практичне значення отриманих результатів полягає в можливості застосування педагогами і практичними психологами теорії і методики розвитку культури спілкування для забезпечення культури комунікативно-мовленнєвої діяльності школярів, використання матеріалів дослідження в курсах викладання педагогічної та вікової психології, психології особистості.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження доповідались та отримали схвалення на VI Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи» (Кам'янець-Подільський, 27 жовтня 2020 р.) та VI Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної психології: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців» (Кам'янець-Подільський, 19 листопада 2020 р.).

Структура роботи. Структура дипломної роботи складається із вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаної літератури (108 найменувань). Загальний обсяг дипломної роботи становить 98 сторінок.

ВИСНОВКИ

В підсумку психологічного дослідження ми дійшли таких **основних висновків:**

1. Комунікативна культура – це результат соціально-комунікативного розвитку суспільства і водночас витвір конкретної людини, який забезпечує її зв'язок із соціумом. Це продукт комунікативної діяльності, що виникає у процесі інтеракції, живе і розвивається в міжособистісній взаємодії і є актом творчості людини. Набуття школярем комунікативної культури здійснюється шляхом інтеріоризації і закріплення в когнітивних структурах психіки особистісно цінних соціально-комунікативних явищ у формі знань та навичок, на підставі яких виробляється вміння ними оперувати в реальному процесі спілкування.

2. Спілкування як психічний процес постає для індивіда як культурно зумовлений процес: він піддається варіюванню в заданих культурою умовах діяльності. Вияв комунікативної культури у процесі спілкування є по суті комунікативною діяльністю її суб'єкта. Комунікативна культура виконує дві головних функції – це чинник дозволу певної поведінки та форм діяльності і водночас обмежувальний чинник.

3. Культура спілкування виступає як форма існування ставлення суб'єкта до комунікативної дійсності. Це ставлення є тією рушійною силою, що приводить у дію механізм комунікативного розвитку суб'єкта спілкування, загалом весь механізм його соціалізації. У результаті синтезу особистісних і комунікативних характеристик суб'єкта спілкування створюється новий, інтегративний ефект – становлення комунікативної культури, яка виникає, функціонує і розвивається у процесі міжособистісної взаємодії.

4. Комунікативна культура є психологічним інструментом суб'єкта в діяльності спілкування, засобом освоєння ним комунікативного досвіду суспільства. Набута людиною у процесі спілкування комунікативна культура,

що забезпечує нормальну комунікативну діяльність і повноцінну її життєдіяльність у соціумі, являє собою загальне явище, пов'язане із спільною властивістю людей, і єдиничне, унікальне, особливе, притаманне конкретному індивіду і вироблене ним з урахуванням вимог суспільства до психологічно комфортного і комунікативно ефективного спілкування.

5. Побудована нами і апробована в дослідженні психологічна модель комунікативної культури у молодших школярів дає можливість робити прогнози комунікативного розвитку особистості залежно від сформованості певних її характеристик – передусім мотиваційних і операційних, здійснювати диференційований вплив на учнів у процесі розвивально-корекційної діяльності.

6. З'ясовано, що *молодші школярі* мають здебільшого детермінований цілями провідної, навчальної діяльності *операційний* (комунікативно-мовленнєвий) тип комунікативної культури. Цей тип характеризується посиленням розвитком вербальних і невербальних вмінь – тобто культури мовленнєвого спілкування, що підтверджується розгалуженістю позитивних кореляційних зв'язків (і величиною коефіцієнта кореляції) між цими вміннями і досліджуваним феноменом. Зафіксовано також «Моральнісний» і «Комунікабельний» її типи та комунікативні зразки, що дістали своє найменування на підставі домінуючого розвитку в їхньому складі певної комунікативної здатності чи мотиваційного утворення.

7. Теоретично обґрунтовано й експериментально підтверджено необхідність інтегративного підходу до виховання дитини як суб'єкта спілкування і розвитку її комунікативної культури, що враховує можливості та обмеження двох основних методологічних підходів до навчання спілкування: поведінково-тренувального й особистісно-розвивального. Відповідно до інтегративного підходу розвиток комунікативної культури здійснюється за її основними структурно-змістовими компонентами: до того ж акцент робиться на розвитку школяра як особистості, зокрема на становленні його мотиваційної сфери як підґрунтя формування соціально-

комунікативних якостей і вмінь. З'ясовано, що навчання спілкування потребує: а) збалансованості у розвитку когнітивного, поведінкового та емоційного компонентів як умови його ефективності; б) проходження трьох основних етапів (репродуктивного, евристичного і креативного) комунікативно-розвивальної діяльності з освоєнням школярем як суб'єктом спілкування упродовж цих етапів відповідно трьох нових психологічних позицій – веденого, рівного та ведучого і в) використання таких розвивальних засобів, які є перехідною формою між навчальною та реальною практикою спілкування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К.А. Личностный аспект проблемы общения. Проблемы общения в психологии. Под ред. Б.Ф. Ломова. Москва : Наука, 1981. 278 с.
2. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. Москва : Просвещение, 1977. 382 с.
3. Андреева Г.М. Социальная психология. Москва: Просвещение, 1988. 432 с.
4. Берн Э. Трансакционный анализ и психотерапию. Пер. с англ. Санкт-Петербург : Изд-во Братство, 1992. 224 с.
5. Блонский П.П. Избранные педагогические и психологические сочинения: В 2 т. Под ред. А.В. Петровского. Москва : Педагогика, 1979. Т. 2. – 400 с.
6. Бобнева М.И. Нормы общения и внутренний мир личности. Проблема общения в психологии. Москва : Наука, 1981. 278 с.
7. Бовть О.Б. Исследование и коррекция социально-психологических и индивидуально-личностных характеристик младших школьников, коррелирующих с их агрессивностью. Практична психологія і соціальна робота. 2002. № 2. С. 4 – 10.
8. Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком. Москва : Изд-во МГУ, 1982. 200 с.
9. Бодалев А.А. Личность и общение. Москва : Изд-во МГУ, 1983. 272 с.
10. Бодалев А.А. Психология общения. Москва : Изд-во “Институт практической психологии”, 1996. 256 с.
11. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Москва : Наука, 1968. 464 с.
12. Божович Л.И. Психологический анализ условий формирования и строения гармонической личности. Психология формирования и развития личности. Москва : Наука, 1981. С. 257 – 289.

13. Бондаренко А.Ф. Основное звено проблематики речевого общения. Личность в системе общественных отношений, социально-психологические проблемы в условиях развитого социалистического общества: Тезисы научных сообщений советских психологов к VI Всесоюзному съезду Общества психологов СССР. Москва, 1983. Ч.4. С.732 – 733.
14. Бондаренко А.Ф., Коробко С.Л. Особенности педагогического общения в подготовительном классе. Методические рекомендации к реализации психологических основ учебно-воспитательного процесса в подготовительных классах. Киев, 1983. С. 3 – 28.
15. Братусь Б.С. К проблеме нравственного сознания в культуре уходящего века. Вопросы психологии. 1993. №1. С. 6– 13.
16. Буюева Л.П. Человек: деятельность и общение. Москва : Мысль, 1978. 214 с.
17. Бушелева Б.В. Воспитание культуры общения школьников. Проблемы общения и воспитания: В 2-х ч. Тарту, 1974. Ч.1. С. 133 – 141.
18. Варга А.Я. Психологическая коррекция нарушений общения младших школьников. Семья в психологической консультации. Под ред. А.А. Бодалева, В.В. Столина. Москва. 1989.
19. Василишина Т.В. Емпатія як фактор ефективності педагогічного спілкування: Автореф. дис. ...канд. психол. наук. Київ, 2000. 20 с.
20. Васильев Г.С. Проблема коммуникативных способностей членов первичных учебно-воспитательных коллективов: Автореф. ... дисс. канд. психол. наук. – Москва, 1977. 21 с.
21. Введение в психологию. Под ред. А.В. Петровского. Москва : Изд. центр "Академия", 1995. 496 с.
22. Вопросы психологии учебной деятельности младших школьников. Под ред. Д.Б. Эльконина, В.В. Давыдова. Москва : Изд-во АПН РСФСР, 1962. 287 с.

23. Выготский Л.С. Мышление и речью. Собрание сочинений: В 6 т. Москва. 1982. Т. 2. С. 5 – 361.
24. Выготский Л.С. История развития высших психических функций. Собрание сочинений: В 6 т. Москва. 1983. Т. 3. 369 с.
25. Гаврилова Т.П. О воспитании нравственных чувств. Москва : Знание, 1984. 79 с.
26. Грехнев В.С. Культура педагогического общения: Кн. для учителя. Москва : Просвещение, 1990. 144 с.
27. Григорьева Т.Г. Основы конструктивного общения. Практикум. Новосибирск – Москва : Изд-во ”Совершенство”, 1997. 116 с.
28. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения: Опыт теоретического и экспериментального психологического исследования. Москва. 1986.
29. Давыдов В.В. Генезис и развитие личности в детском возрасте. Вопросы психологии. 1992. № 1. С. 45–49.
30. Душков Б.А. Психология типов личности. – Екатеринбург: Деловая книга; М.: Академический проект, 1999. – 504 с.
31. Эльконин Д.Б. Введение в психологию развития. Москва : Наука, 1994.
32. Эльконин Д.Б. Психическое развитие в детских возрастах. Москва. 1995. 416 с.
33. Елисеев О.П. Практикум по психологии личности. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 560 с.
34. Емельянов Ю.Н. Активное социально-психологическое обучение. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1985. 168 с.
35. Жуков Ю.М., Петровская Л.А., Растянников П.В. Диагностика и развитие компетентности в общении. Москва : Изд-во МГУ, 1990. 104 с.

36. Журавлев А.Л. Об изучении личности руководителя производственного коллектива. Проблемы психологии личности. Москва : Наука, 1982. С. 74 – 82.
37. Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке: Кн. для учителя. 2 изд. Москва : Просвещение, 1985. 160 с.
38. Змиевская Л.В. Влияние когнитивных структур личности учителя на результативность педагогического общения: Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. Киев, 1988. 17 с.
39. Ивашов А.Н., Заика Е.В. Методика исследования коммуникативных установок личности. Вопросы психологии. 1991. № 5. С. 162 – 166.
40. Ильин Г.Л. Некоторые вопросы психологии общения. Вопросы психологии, 1986. № 5. С. 113 – 124.
41. Исенина Е.И. Начальный период развития речи у детей: проблемы и гипотезы // Вопросы психологии. – 1987. – № 2. – С. 104 – 112.
- 42.97. Кабардов М.К., Арцишевская Е.В. Типы языковых и коммуникативных способностей и компетенцию. Вопросы психологии, 1996. № 1. С. 34 – 49.
43. Клименко В.В. Механізм творчості: чи можна його розвивати. Київ : Шкільний світ, 2001. 96 с.
44. Ковальов А.Г. Психологические проблемы социальной регуляции поведения. – М.: Просвещение, 1976. – 258 с.
- 45.109. Ковальов Г.А. Активное социальное обучение как метод коррекции психологических характеристик субъекта общения: Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. Москва, 1980. 20 с.
46. Конюхов Н.И. Словарь-справочник практического психолога. Воронеж: Изд-во НПО „МОДЭК”, 1996. 224 с.
47. Корнев М.Н., Коваленко А.Б. Соціальна психологія. Підручник. Київ : АТ „Київська книжкова фабрика”, 1995. 304 с.

48. Корніяка О.М. Конфліктність у навчально-виховному процесі і культура спілкування. Конфлікти в педагогічних системах: Збірник доповідей науково-практичної конференції 20-21 травня 1997 року. Вінниця : ВДТУ, 1997. С.139 – 141.
49. Костюк Г.С. Здібності та їх розвиток у дітей. Київ : Т-во „Знання” УРСР, 1963. 80 с.
50. Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность. Москва : Просвещение, 1969. 214 с.
51. Леонтьев А.А. Психология общения. Москва : Смысл, 1997. 219 с.
52. Леонтьев А.Н. Проблемы деятельности в психологии. Вопросы философии, 1972. № 9. С. 95 – 108.
53. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. Москва , 1981. – 584 с.
54. Лисина М.И. Общение и речь, развитие речи у детей в общении со взрослыми. Москва, 1985.
55. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения. Москва : Педагогика, 1986. 144 с.
56. Максименко С.Д. Общая психология. Москва : „Рефл.– бук”; К.: „Ваклер”, 1999. 523 с.
57. Маркова А.К. Психология усвоения языка как средства общения. Москва, 1974.
58. Мудрик А.В. Характеристика общения у младших школьников. Вопросы психологии общения и познания людьми друг друга. Краснодар, 1979.
59. Мудрик А.В. Общение как фактор воспитания школьников: Автореф. дисс. докт. психол. наук. Ленинград, 1981. 26 с.
60. Мясищев В.Н. Социальная психология и психология отношений. Проблемы общей психологии. Москва : Наука, 1965. 98 с.
61. Немов Р.С. Психология: Учеб. для студентов высш. пед. учеб. заведений: В 3 кн.: Кн. 2: Психология образования. Москва : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. 608 с.

62. Обозов Н.Н. Психология межличностных отношений. Київ : Либідь, 1990. 192 с.
63. Обухова Л.Ф. Детская (возрастная) психология. Москва : Роспедагентство, 1996. 372 с.
64. Общая психодиагностика. Под ред. А.А. Бодалева и В.В. Столина. Москва, 1988. 304 с.
65. Общение и речь: Развитие речи у детей в общении со взрослыми. Под ред. М.И. Лисиной. Москва : Педагогика, 1985. 208 с.
66. Особенности психологического развития детей 6–7-летнего возраста. Под ред. Д.Б. Ельконина, А.Л. Венгера. Москва, 1988.
67. Петровская Л.А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг. Москва : Изд-во МГУ, 1989. 216 с.
68. Пироженко Т.О. Психологічна характеристика комунікативно-мовленнєвої здібності дошкільника. Українська психологія: сучасний потенціал. Матеріали Четвертих Костюківських читань: В 3 т. Київ : Вид-во ДОК-К, 1996. Т. II. С. 332 – 338.
69. Пироженко Т.А. Коммуникативно-речевое развитие ребенка: Монография. Київ : Нора-принт, 2002. 308 с.
70. Проблема общения в психологии. Под ред. Б.Ф. Ломова. Москва : Наука, 1981. 277 с.
71. Проблемы общения и воспитания: В 2-х ч. Тарту, 1974. Ч. I. 209 с.
72. Психология и культура. Под ред. Д. Мацумото. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 718 с.
73. Психология и этика делового общения: Учебник для вузов. Под ред. В.Н. Лавриненко. 2-е изд. Москва : Культура и спорт, ЮНИТИ, 1997. 279 с.
74. Психология педагогического общения. Сборник научных трудов: В 4 т. Кировоград : КГПИ, 1991. Т. I. 191 с.
75. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург : Питер, 1998. 720 с.

76. Сапожникова Л.С. Самооценка подростков – один из показателей их нравственного развития. Советская педагогика. 1979. № 9.
77. Семиченко В.А. Психология общения. Київ : Магістр-S, 1998. 152 с.
78. Ушакова Т.Н. Проблема внутренней речи. Вопросы психологии. 1985. № 2.
79. Ушакова Т.Н. Методы исследования речи в психологии. Психологический журнал. 1986. № 3. С. 26 – 39.
80. Фейдимен Дж., Фрейгер Р. Личность и личностный рост: Вып. 1. Пер. с англ. Москва : Изд-во Российского открытого ун-та, 1994. 88 с.
81. Фельдштейн Д.И. Психологические особенности развития личности в подростковом возрасте. Вопросы психологии. 1988. № 6.
- 82.314. Формирование младшего школьника как субъекта учебной деятельности. – Л.: ЛГПИ, 1990. – С. 3 – 10.
83. Фридман Л. М., Кулагина И.Ю. Психологический справочник учителя. Москва, 1991. 288 с.
84. Хараш А.У. Личность, сознание и общение: к обоснованию интересубъектного подхода в исследовании коммуникативных воздействий. Психолого-педагогические проблемы общения. Москва, 1979.
- 85.317. Хараш А.У. Принцип деятельности в исследованиях межличностного восприятия // Вопросы психологии. – 1980. – № 3. – С. 20 – 31.
86. Хараш А.У. Восприятие человека как воздействие на его поведение. К разработке интересубъектного подхода в исследованиях познания людьми друг друга. Психология межличностного познания. Москва : Педагогика, 1981.
87. Цветкова Т.К. Повышение культуры педагогического общения. Вопросы психологии. 1990. № 2. С. 176 – 177.
88. Цукерман Г.А. Психология саморазвития: задача для подростков и их педагогов. Рига : ПЦ „Эксперимент”, 1995. 239 с.

89. Чайка Г.Л., Чмут Т.К. Культура спілкування. Київ, 1991.
90. Чепелєва Н.В. Психологічна культура майбутнього вчителя. Київ : Знання, 1989. 32 с.
91. Чепелєва Н.В. Психологія читання тексту студентами вузів. Київ : Либідь, 1990. 100 с.
92. Чистякова М.И. Психогимнастика. Под ред. М.И.Буянова. Москва : Просвещение; ВЛАДОС, 1995. 160 с.
93. Чмут Т.К. Культура спілкування: Навч. посібник для студентів та викладачів вузів. Хмельницький : ХІРУП, 1999. 358 с.
94. Чернокозова В.М., Чернокозов І.І. Етика вчителя. Київ : Рад. школа, 1969. 223 с.
95. Шевандрин Н.И. Психодиагностика, коррекция и развитие личности: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений. 2-е изд. Москва : Гуманит. изд. центр "ВЛАДОС", 2001. 512 с.
96. Щекин Г.В. Теория социального управления. Київ : МАУП, 1996. 408 с.
97. Шеломенцев В.Н. Этикет и культура общения: учеб. пособие. Киев : ООО „Овериг”, 1995. 352 с.
98. Щерба Л.В. Преподавание иностранных языков в средней школе. Общие вопросы методики. Под ред. И.В. Рахманова. Москва , 1974. 112 с.
99. Щербан Т.Д. Психологія навчального спілкування. Київ : Міленіум, 2004. 364 с.
100. Шилова М.И. Изучение воспитанности школьников. Москва, 1982.
101. Шкурко Я.І. Вплив комунікативних особливостей жінки–керівника закладу освіти на ефективність її управлінської діяльності: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2000. 16 с.
102. Шостром Э. Анти-Карнеги, или Человек-манипулятор. Пер. с англ. Москва : Изд-во „Дубль-В”, 1994. 128 с.

103. Шумакова Н.Б. Роль вопроса в структуре мышления. Вопросы мышления. 1984. № 1. С. 91 – 95.
104. Шустова Л.А. Методы и способы подготовки младших школьников к общению. Вопросы психологии. 1990. № 4. С. 99 – 107.
105. Энциклопедия психологических тестов. Общение, лидерство, межличностные отношения. Москва : ООО „Издательство АСТ”, 1997. 304 с.
106. Якобсон П.М. Психологические проблемы мотивации поведения человека. Москва : Просвещение, 1969. 317 с.
107. Якобсон С.Г. Становление психологических механизмов этической регуляции поведения. Психология формирования и развития личности. Москва, 1981.
108. Яценко Т.С. Теорія і практика групової психокорекції: Активне соціально-психологічне навчання: навч. посіб. Київ : Вища шк., 2004. 679 с.